

REFORMASYON DÜŞÜNÇESİNDE ESKATOLOJİ: MARTİN LUTHER'DE KURTULUŞ VE AHİRET

Muhsin AKBAŞ*
E-mail: muhsinakbas@gmail.com

Citation/©: Akbaş, M. (2017). Reformasyon düşüncesinde eskatoloji: Martin Luther'de kurtuluş ve ahiret. *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 3, 23-30.

Öz

Martin Luther'in 31 Ekim 1517'de "95 Maddelik Tez" isimli eleştirilerini Wittenberg kasabasındaki kilisenin kapısına çivilemesinin üzerinden 500 sene geçtikten sonra, onun başlattığı hareketin sonucunda kurulan Protestanlık, bugün dünyanın dört bir yanında önemli bir Hıristiyan yorumu olarak taraftar bulmuştur. Dünya siyasi ve dini tarihine düşünce ve eylemleriyle etki eden bu inanç hareketinin doğru anlaşılması önem arz etmektedir. Alman reformcu Martin Luther'in Hıristiyanlık anlayışı, bu çerçevede özel bir değere sahiptir. Luther'in düşünce dünyasının doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için de onun eskatolojisinin gerektiği şekilde kavranması gerekir. Bunun için de inayet, kurtuluş, ölüm ve sonrasına ilişkin konulara bakışının ortaya çıkarılması merkezi bir öneme sahiptir. Bu amaçla kaleme alınan bu yazıda, Luther'in kendi eserlerinden ve onun düşünce dünyasını anlamaya çalışan sonraki dönem Kilise, reformasyon, özellikle de Luther uzmanlarının çalışmalarından hareketle Martin Luther'in eskatolojik konular hakkındaki inanç ve anlayışları araştırılmaktadır. Luther'in eskatolojisine dair bu incelemenin, coğrafyamızda genelde dini, özelde Hıristiyan inanış ve anlayışların doğru bir şekilde anlaşılması yönünde önemli bir ihtiyacı karşılaması beklenebilir.

Anahtar Kavramlar: Reformasyon, Martin Luther, eskatoloji, inayet, ölüm, ahiret, kurtuluş.

* Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü Öğretim Üyesi.

Abstract

ESCHATOLOGY IN REFORMATION THOUGHT: SALVATION AND THE HEREAFTER IN MARTIN LUTHER

It is accepted that Protestant Reformation movement was founded after Martin Luther nailed his criticisms called "95 Theses" written against Roman Catholic Church to the church door in Wittenberg on October 31, 1517. Today Protestantism 500 years onwards is in the scene of human history as an important Christian faith movement. The correct understanding of this movement, which influences the world political and religious scene, is of great importance. In particular, Martin Luther's understanding of Christianity has a special value in this framework. In order for Luther's thought to be understood correctly, his eschatology needs to be comprehended in a proper way. For that too, such eschatological notions as grace, salvation, death and the hereafter in Luther's conception require special attention. Considering this, the aim of this paper is to explore the beliefs and understandings of Martin Luther about such eschatological issues through his own writings and the works by the experts on the Church, reformation and especially on Luther. This exploration concerning Luther's eschatology can be expected to meet a great need in our geography in terms of understanding religion in general and especially Christian beliefs and insights.

Keywords: Reformation, Martin Luther, eschatology, grace, death, the hereafter, salvation

Giriş

Martin Luther (1483–1546), Batı Hıristiyanlığında, özellikle de Alman topraklarında, 16. Yüzyıl Protestan düşüncesinin önemli kurucularından ve teologlarındandır. Düşünceleri ve eylemleri ile genelde Avrupa'nın siyasi ve dini tarihinde, özelde Batı Kilisesinde büyük bir değişiklik başlatmıştır (Jenson, 2003, s.272). Zürih'teki İsviçreli teolog Ulrich Zwingli (1484–1531), Cenevo'daki Fransız din adamı John Calvin (1509–1564) ve diğer reformcularla birlikte Luther, o günkü Hıristiyan inançlarının bir kısmının ve Kilise yapılanmasının otantik Hıristiyanlıktan saptığını, bu nedenle de Papa tarafından başı çekilen Batı Kilisesinin büyük bir değişime ihtiyaç duyduğunu düşünür. Reformcular, on altıncı yüzyıldaki kilisenin, genellikle İsa ve hemen sonrasındaki ilk kilisesinin Hıristiyan geleneği ile özdeşleştirilen "altın çağın" düşünce ve uygulamalarından saptığını gözlemlerler. Onlara göre, gerçek Hıristiyanlığı yeniden hayata döndürmek için yapılacak şey, temel kaynaklara geri dönmekten ibarettir. Sonuçta bu hareket, Katolik ve Ortodoks Kiliseleri yanında üçüncü Hıristiyan Kilisesini, yani Protestanlığı ortaya çıkarmıştır. Martin Luther, genellikle bu reform sürecinin en önemli karizmatik liderlerinden biridir.

Luther olmaksızın reformasyonu anlamak mümkün olmadığı gibi, onun eskatoloji hakkındaki düşüncelerini kavramadan da reformasyonu anlamaya çalışmak önemli bir eksiklik olur. Klasik anlamda eskatoloji, ölüm ve sonrası durumların bilgisi iken, reformasyon teolojisinin ana konusu kabul edilebilecek olan Luther'in inayet (*grace*) öğretisi, kurtuluşu şu ana, yaşanan zamana getirmesi anlamında (Althaus, 1989, s.404) eskatolojiktir (McGrath, 1988, s.67). Bu yazı, genel olarak, Martin Luther'in belirgin özelliklere sahip olan eskatolojisine odaklanmaktadır. Luther'in eskatolojik düşüncesine, olması gerektiği gibi, öncelikle onun inayet öğretisinin açıklanması ile başlanacaktır. Bunu yaparken de Luther'in inayet öğretisinin temelini oluşturan doğrulama (*justification*) hakkındaki görüşü ortaya konacaktır. Genel olarak ifade etmek gerekirse bu, insanların Tanrı ile ilişkiye nasıl girecekleri ve kurtuluşa ermek için ne yapmaları gerektiği sorularıyla bağlantılıdır. Daha sonra ölüm sonrası hayat sorununa odaklanılacaktır. Son olarak da, Luther'in teolojisindeki ölmenin anlamı, ölüm ve diriliş arasında insanların durumu, bütün ölülerin İsa ile birlikte dirileceği öğretisi ele alınacaktır.

Reformasyon düşüncesinin en etkili karakteri olan Martin Luther'in eskatolojik düşüncesini incelemeye başlamadan önce, onun hayat hikâyesinin belli başlı olaylarına göz atmanın yararlı olacağını düşünüyorum. Martin Luther, Almanya'nın Eisleben şehrinde 1483 yılında dünyaya geldi. Augustinusçu keşişlerin bir tarikatına ait olan bir manastıra girdi. Bir keşiş olarak Luther, Hippolu Augustine'in (354–430) eserlerine büyük önem verdi. 1507'de rahip olarak atandı. 1512 yılında öğretim elemanı olduğu Wittenberg Üniversitesinde Teoloji Doktoru derecesi almaya hak kazandı. Luther, öncelikle bu üniversitedeki akademik programı yeniden oluşturmakla görevlendirilmişti. Anlaşılan o ki, Papalığı eleştiren çalışmaları ve eylemleri onu daha sonra Batı Kilisesini yeniden yapılandırmaya yöneltmiştir. Martin Luther, 31 Ekim 1517'de "95 Maddelik Tez" isimli eleştirilerini Wittenberg kasabasındaki kilisenin kapısına çivileyerek Protestanlığın temelini atmıştır.

Luther'in, 95 maddelik tezi asmasını takip eden olaylar sonucunda Papa'nın otoritesini kabul etmeyi reddetti ve bugün reformasyon olarak bilinen düşüncesi ortaya çıktı. 1521'de Papanın onu kâfir olarak etiketleyen bildirisi ile aforoz edildi. Bunun üzerine sonraki yıl o, Eisenach'taki Wartburg Kalesi'nde bir Alman prensin koruması altında yaşadı (Jones & O'Neal, 2006, s.231). 1522'de Wittenberg'e döndü ve ölünceye kadar da orada kaldı (Aland, ty, ss.9-11).

Teolojik açıdan bakıldığında Luther'in, Katolik Kilisesi ile insanların kurtuluşa nasıl erecekleri ve ölümden sonra ebedi bir hayata sahip olmaları konusunda ayrı düşündüğü görülür. Katolik Kilisesinin bu konudaki öğretisi, insanların Tanrı'ya iman edip iyi davranışlar göstererek kurtulabilecekleri şeklindeyken Luther, kurtuluşun sadece iman ile Tanrı'nın inayeti sayesinde olabileceğini iddia etmektedir (Jones & O'Neal, 2006, ss.226-227). İlahi inayet de yalnızca Tanrı'nın Oğlu kabul edilen İsa Mesih ile gelir. Bu nedenle, ilahi inayet ile ölümden sonra hayat arasında yakın bir ilişki kurulmaktadır.

Reformasyonun ana konuları arasında bulunan inayet öğretisi, “sadece iman ile doğrulama” öğretisinin temelini oluşturur. Basit bir şekilde ifade etmek gerekirse, doğrulama öğretisi, “bir bireyin kurtulmak için yapmak zorunda olduğu şeyi” ifade eder (McGrath, 1988, s.68). Bir kişinin kendisini bir takım iyi işlerle günahlardan ve onların sonuçlarından koruması ve kurtarması mümkün olabilir mi? Luther, insanların sadece kendi çabaları, davranışları ile kurtuluşa eremeyeceklerine inanır. Bunun için bir kaç neden ileri sürer. Her birey bu dünyaya, ilk insanlar olan Adam ve Havva’dan tevarüs eden ve insan doğasına “yabancı” olan asli günah ile gelir. Doğuştan getirilen bu durum, insanların kendi davranışlarının bir sonucu değildir; Adem ve Havva’nın Cennetteyken yasak meyveyi yemeleriyle ifadesini bulan Tanrı’ya itaatsizliklerinin sonucudur. Onlar ceza olarak asli yurtlarından çıkarılmış ve dünyaya sürülmüşlerdir. Onların suçu, o günden bu yana torunlarına geçmektedir.

Buna ilave olarak, Luther klasik hür irade düşüncesinden de rahatsızdır. Aslında o, insanın tamamen hür bir iradeye sahip olduğuna inanmamaktadır. Luther’e göre, “hür irade, bir uydurma, gerçekliği olmayan basit bir anlatım tarzıdır... Çünkü hiç kimse kendisi üzerinde, iyi veya kötü bir şeyi düşünmek bile olsa, bir güce sahip değildir; ancak her şey... mutlak zorunluluktan kaynaklanır.” (Ebeling, 1970, s.215). Dahası o, eğer hür irade var olmuş olsaydı bile insanoğlunun şeytandan dolayı kurtuluşa eremeyeceğini iddia eder. Şeytan var oldukça ve gücünü insan üzerinde kullandıkça, insanoğlu gerçek anlamda hür olamaz. Luther’e göre, Tanrı’nın inayeti zorunludur ve çeşitli araçlar ile kilise tarafından dağıtılır (Reardon, 1981, s.51). İmanı yaymak kilisenin misyonudur.

Luther’in teolojisinde, hürriyet ve bağımsızlık, imanda hür olma şeklinde manevî anlamda anlaşılır. O imanı evlilik analojisi ile anlatır. İnsan ruhunu bir gelin, İsa’yı kutsal damat, ruhun İsa’ya imanını da mistik birliğin tesis edildiği kutsal evlilik olarak tasvir eder. Nasıl evlilik ile gelinin olan damadın ve damadın olan gelinin oluyorsa, ruhun İsa’ya imanı ile de ruhun olan İsa’nın, İsa’nın olan ruhun olmaktadır. Luther der ki, “böylece imanının ikrarı aracılığıyla inanan ruh, İsa’da hürdür, onun bütün günahlardan bağımsız olan damadı, ölüm ve Cehenneme karşı emniyet sağlar; ve [ruh] ebedi erdemlilik, hayat ve damadı İsa’nın kurtarması ile bahşolunur.” (Luther, 1961, ss.60-61). “İnayet” kelimesi bu bağlamda, Tanrı’nın insanların hak etmemelerine karşın sunduğu merhamet ve lütfunu ifade eder. O nedenle, kurtuluş sadece Tanrı’nın inayetine bağlıdır. Onsuz iyi işlerin hiçbir değeri yoktur. “İşler bir adamı inanan bir kimse yapmadığı gibi, erdemli de yapmaz. Ancak iman bir adamı inanan ve erdemli yapar; böylece iman iyi işler ortaya çıkarır.” (Luther, s.70). Bu inayet, bireylerin kendileri tarafından ulaşılamaz, ancak onlara Tanrı tarafından “Kelimesi İsa” aracılığıyla verilir. Dolayısıyla insanlar bu inayeti çalışıp iyi eserler ortaya koyarak elde edemez.

Luther’in düşüncesinde, buna göre, insanların kurtuluşa ermek için yapmaları gereken şey, önce iman etmek sonra vaftiz olmaktır (McGrath, 1988, s.71). Böylece Luther, vaftiz ayinini kurtuluş öğretisinin merkezine yerleştirmiş olur. O, vaftiz ayinini, kurtuluşun kendisine

bağlı olduğu ilahi bir vaat olarak düşünür. İncil'in öğretisi bu yöndedir: "İnanan ve vaftiz olan kurtulur" (Mark 16: 16). Her kim iman eder, vaftiz olur ve bu durumda ölürse, Tanrı'nın bir hediyesi olarak kurtuluşa ve merhamete nail olacaktır. Geleneksel olarak vaftiz ayini, insan hayatında bir kere gerçekleşen bir olay olarak görülse de Luther, insanların "sürekli olarak tekrar tekrar son günde işareti mükemmel bir şekilde gerçekleştirenceye kadar vaftiz olması gerektiğini" düşünür (Luther, 1959, s.69). Öyle görünüyor ki Luther, bu şekilde, bireyin kurtuluşunu gelecek hayattan şu ana öne almaktadır.

Luther, kurtuluşun ve merhametin sadece Tanrı'nın inayeti ile elde edilebileceğine inandığı içindir ki, Tanrı ile inanan kişi arasında herhangi bir otorite kabul etmez. Bu nedenle, günahkâr olanın günahını çıkarmak, hatta günahının bağışlandığını söylemek rahibin işi değildir. Bunun bir sonucu olarak o, Orta Çağ'da yer alan bağışlama teolojisine ve bu doğrultuda cezaların Arafta (*Purgatory*)¹ bağışlanması düşüncesine karşıdır. Papanın günahları affetme uygulamasına, teolojik nedenlerden dolayı itiraz etmiştir. Luther'in düşüncesi, Timothy George'un kelimeleriyle, kısaca şöyle ifade edilebilir: "Tanrı'nın inayeti Tanrı'nın inayetidir. Günahların bağışlanmasına karşılık olarak satın alınamaz, satılamaz ve taksim edilemez." (George, 1988, s.88). Diğer taraftan Luther, Kutsal Kitap'ta yer almadığı ve makul olmadığı gerekçeleriyle Arafın varlığını şu ifadelerle reddeder:

Araf ve ona dayalı her şeye –toplu ayinlere, gece ibadetlerine, temellere, altarlara, manastırlara ve onun yaydığı bütün bozulmuşluğa- önem vermediğiniz için memnunuz. Çünkü Tanrı onunla ilgili bir şey söylemediği için kimse kesinlikle arafa inanmakla yükümlü değildir. Eğer Tanrı bazı insanlar için araf yapmışsa, ki bunun hakkında onlar dışında kimsenin bilgisi yoktur, bu O'nun gücü dâhilindedir. Bundan dolayı arafa inanmak zorunlu olmaz, çünkü Tanrı'nın hükmü bizden gizlenmiştir ve bu meselede bilgi sahibi olmakla veya inanmakla emrolunmuş değiliz (Luther, 1959, s.299).

Sonuç olarak, Luther, insanların günahlarını Tanrı'nın inayetinden başka hiçbir şeyin bağışlayamayacağına ve bunun Tanrı ile inanan kimse arasında olduğuna inanır; herhangi bir aracı yoktur.

Martin Luther, insan ile Tanrı arasına giren en büyük aracının Deccal olduğuna inanır. Dünyanın son dönemlerine ait bu eskatolojik karakteri de yaşadığı ana getiren Luther, Deccalı (*Anti-Christ*) Papalık ile özdeşleştirir. Aslında Deccal, Orta Çağ teolojisinin önemli eskatolojik karakterlerinden biriydi. O zamanlar teologlar, Deccalın çıkmasını beklemekteydiler. Luther'e göre eskatolojik olaylar mevcut gerçeklikler olduğu için, Deccal da bunlardan biridir. "Kendisini İsa'nın üzerine yükseltmiş ve karşısına koymuş Papa,

¹ Roma Katolik ve bazı Ortodoks öğretilerde Araf, dünya hayatında gerekli şekilde arınmayanların Cennete girmeye müsait bir hale gelmeleri için ölümden sonra yaşadıkları arınma sürecinin mahallidir. Bkz. Rosemary Goring (ed.), *The Wordsworth Dictionary of Beliefs and Religions*, (Hertfordshire: Wordsworth Editions Ltd., 1995), 419.

gerçek Deccaldır. Çünkü Papa, Hıristiyanların Tanrı tarafından kurulmadığı ve kurulması istenmediği için hiç değeri olmayan kendi gücü dışında kurtuluşa ermelerine izin vermez...” (Althaus, 1989, s.421). Papa kurtuluş yolunda İsa'nın yerini aldığı için, Luther'e göre, Deccal olarak sayılmalıdır. Çünkü Tanrı ile insan arasına kimse giremez.

Ölüm olgusu da, Martin Luther'in teolojisinde belirgin bir öneme sahiptir. O, ölümün insanın biyolojik hayatının sonu olmasından daha fazla bir şey olduğunu düşünür. Ölümü bir son olarak görmek, Tanrı ile sonsuzca yaşamak için yaratılmış insan için ebedi ıstırap, terör ve öfkedir (Althaus, 1989, s.405). İnançsız bir insan Tanrı'nın öfkesini ebedi olarak hissederken, Luther'e göre, “bir Hıristiyan ölümü ne tadar ne de görür. Yani, o onu hissetmez, ondan korkmaz, aksine ona sanki ölmüymüş da uykuya gidiyormuş gibi soğukkanlı ve huzurlu bir şekilde gider.” (Althaus, 1989, s.409). Bu farkı ortaya koyan şey ise, Luther'e göre, Tanrı'nın öfkesi ve İncil'dir.

Bir Hıristiyan, ölümün hayatın sonu olmadığını ve ölümün ötesinde bir hayatın olduğunu bilir. Luther için bunun anlamı, ölümden sonra hayat inancının Tanrı'nın kelimesi ve İsa'ya bağlı olduğudur. Buradan da görüleceği üzere Martin Luther, ölüm sonrası hayat inancını bu dünyaya ait kavramlarla açıklamak için en azından iki yönlü alegori kullanır. Bir taraftan o, insanların ölümden Tanrı'nın gücüyle gerçekten diriltildiğine inanır; diğer taraftan da o, ölümden sonrasına ilişkin eskatolojik olaylar için kullanılan tarihsel kavramları bu hayata getirir. Böylece, Tanrı'ya ve ölümden sonrasına inanmayan insanın ölüm ile varlığı sona erecektir. Luther için bu da, sonsuza değin yok olmak demektir. İnanan kimse ise, Tanrı tarafından diriltilecek ve ebedi mutluluk içinde yaşayacaktır.

Bu eskatolojik gerçekler, Luther tarafından hem inanan hem de inanmayan kimselerin duygularını ve vicdanını göstermek için kullanılır. Sanırım Luther böylece, her insanda Tanrı-merkezli bir anlayış oluşturmak istemektedir. Luther'in ölüm düşüncesinde önemli olan bir husus, daha önce ifade ettiğim gibi, Tanrı'nın kelimesi ve İsa'dır. O nedenle, bir Hıristiyan'ın ölümden sonraki akıbeti için o, son güne kadar “Mesih'in göğsünde istirahat” diyerek cevap verir (Althaus, 1989, s.412). İnanmayan da diriliş gününe kadar Tanrı'nın kelimesinin olduğu yerden çıkarılacaktır. Luther, “Mesih'in göğsünde istirahat” ve “Tanrı'nın kelimesinden kovulma” ifadelerini, ölümden sonra açılan şuur halleri olarak anlar. İnanan ölümden sonra istirahat edecekken, inanmayan Tanrı'nın kelimesini takip edenleri görecek, rahatsızlık ve büyük acı duyacaktır (Torrance, 1985, s.146).

Martin Luther'in teolojisinin belirgin bir özelliği de, Orta Çağ'da inanılanın aksine, ölümden sonra ruhun gideceği herhangi bir ara mekân ya da durumun olmamasıdır. Daha önce ifade edildiği gibi o, Arafın varlığını kabul etmez. Bu bağlamda Luther'in Orta Çağ'da inanılan “Çocukların Arafı” düşüncesine ilişkin tutumuna bakmak yararlı olacaktır. Geleneksel olarak, vaftiz olmamış çocukların Cehennemden daha az da olsa burada ebedi acı çekeceklerine inanılırdı. Luther bu düşünceyi açıkça reddeder. Ona göre, bütün

çocuklar aciz ve olan bitenden haberdar olmadıkları için, vaftiz olmayanlar ve doğmamış bebekler de dâhil bütün çocuklar zaten kurtuluşa ermiş demektir (Siggins, 1970, s. 95).

Martin Luther, ölümden sonra bir hayatın olacağına ve bunun Tanrı'nın İsa Mesih'te ifadesini bulan kurtarıcı eseri ile gerçekleşeceğine kesinlikle inanır. O nedenle diriliş, bu dünyada başlamış ve şu an gerçekleşmektedir. Mesih, kişi olarak, "şeytani güçlere" karşı çarmıhta dirilişle savaşı kazanmışsa da, bu şeytani güçlerin saldırısı devam ettiğinden, Mesih, bunlara karşı Hıristiyanlara kelime ve sakrament ile yardım eder (Althaus, 1989, s.215). Bu bağlamda vaftizm öğretisi, Luther için en önemli husustur. Çünkü vaftizm, "içimizdeki eski insanın öldürülmesi ve yeni insanın dirilmesidir." (Torrance, 1985, s.181). Bu, kıyamete kadar devam edecek sürekli bir ayındır. Şeytani güçlerin saldırısı insan hayatı boyunca devam ettiği için vaftizm için ihtiyaç diriliş gününe kadar devam edecektir.

Hıristiyanlar Mesih'in bedenini, yani Kiliseyi, oluşturdukları için Luther, "yeni insanın dirilişini" zaten başlamış bulunan Mesih'in dirilişinin bir parçası olarak kabul eder. Mesih "Baş," Hıristiyanlar da "onun bedeninin azalarıdır." (Torrance, 1985, s.182). Bu nedenle, genel diriliş ile İsa Mesih'in dirilişi arasında yakın bir bağlantı vardır. Martin Luther der ki, "eğer diriliş olmasaydı, biz huzur ve ümit elde edemezdik, Mesih'in yaptığı ve acı çektiği başka her şey boşuna olmuş olurdu." (Siggins, 1970, s.168). Luther, "son gün"de herkesin dirileceğine inanır: "bedenimizin ölümden sonra dirileceğine ve sonsuzca yaşayacağına inanıyorum. Biz, I. Cor. 15 [:43]'de ifadesini bulduğu üzere, 'onursuzca' gömüldükten sonra 'şerefli bir şekilde' diriltileceğiz." (Luther, 1961, ss.213-214). İnananlar o gün Mesih ile ebedi olarak yaşamaya devam edecek, inanmayanlar ise şeytan ile ebedi ölüm ve lanet içinde kalacaktır (Althaus, 1989, s.417). Luther'in teolojisine göre, İsa Mesih'in dirilişi, Kilisenin üyelerinin dirilişinin gerçekleşmesi söz konusu olduğunda tamam olacaktır.

Sonuç

Martin Luther'in kurtuluş ve günahlardan başışlanmayı yaşanan zamana getirmeye çalıştığını söylemek doğru olur. Günahların başışlanması, ölüm sonrasına ilişkin geleceğe ait bir olay olsa da, onun için bu da dünya hayatının bir gerçekliğidir. Günahların başışlanması için öteki hayatın gelmesini beklemeye gerek yoktur; burada şimdi imanda gerçekleşir. Luther, "son günün yakın olduğunu" düşündüğü için (Leinhard, 1982, s.196), teolojik konuları eskatolojik bakış açısı ile ele alır. Bu tavrın da temelinde sanırım, insanları hüküm gününe kadar iman içerisinde tutma çabası yatmaktadır. O nedenle, Luther için eskatoloji, sadece teolojisinin bir parçasını değil, onun dini düşüncesinin merkezini oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aland, K. (1979). *Four reformers: luther-melanchton-calvin-zwingli*. Minneapolis: Augsburg Publishing House.
- Althaus, P. (1989). *The Theology of Martin Luther*. (Tr. Robert C. Schultz). Philadelphia: Fortress Press.
- Ebeling, G. (1970). *Luther: an introduction to his thought*. (Tr. R. A. Wilson). London: Collins.
- George, T. (1988). *Theology of the reformers*. Leicester: Apollos.
- Jenson, R. W. (2003). Luther's contemporary theological significance. In Donald K McKim (Ed.), *The Cambridge Companion to Martin Luther*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jones, J. S., O'Neal, M. J. (2006). *World religions reference library: biography*. (Vol. II), New York: Thomson Gale.
- Leinhard, M. (1982). *Luther: witness to jesus christ*. (Tr. Edwin H. Robertson). Minneapolis: Augsburg Publishing House.
- Luther, M. (1959). *Luther's works: word and sacrament II. (36)*, Abdel Ross Wentz (Ed). Philadelphia: Fortress Press.
- Luther, M. (1961). *Selections from his writings*. John Dillenberger (Ed), New York: Anchor Books.
- McGrath, A. E. (1988). *Reformation thought: an introduction*. Oxford: Basil Blackwell.
- Reardon, B. M. G. (1981). *Religious thought in the reformation*. London: Longman.
- Siggins, J. D. K. (1970). *Martin Luther's doctrine of christ*. New Heaven and London: Yale University.
- Torrance, T. F. (1985). The eschatology of faith: Martin Luther. In George Yule (Ed.), *Luther: Theologian for Catholics and Protestants*. Edinburgh: T. & T.